

Tegen de stroom van de tijd

Wim Denslagen

Als er in middeleeuwen belangstelling heeft bestaan voor historische architectuur, dan moet de middeleeuwer ook besef van tijd hebben gehad. Hij moet in staat zijn geweest om zijn eigen tijd in historisch perspectief te plaatsen en de ouderdom van de architectonische overblijfselen uit het verleden al of niet nauwkeurig te bepalen. Het lijkt aannemelijk om te veronderstellen dat het mensdom zich altijd bewust is geweest van het verleden. In zijn boek *On History* uit 1997 schreef Eric Hobsbawm dat bewustzijn van het verleden een universele menselijke eigenschap is, omdat elke generatie opgroeit temidden van mensen die tot een oudere generatie behoren: “the past is therefore a permanent dimension of the human consciousness”.¹ Deze stelling wordt door Hobsbawm niet met bewijsmateriaal onderbouwd, mogelijk omdat hij het niet nodig acht iets te bewijzen dat zo vanzelfsprekend lijkt. Toch zijn er historici die de stelling niet zouden willen onderschrijven. Onder anderen Peter Burke, die in zijn boek *The Renaissance Sense of the Past* (1969) stelde dat er tussen ongeveer 400 en 1400 geen bewustzijn van het verleden kan worden aangetroffen: ‘medieval men lacked a sense of the past being different in quality from the present’: in de middeleeuwen ontbrak bijvoorbeeld het besef dat de klassieke oudheid ver in het verleden lag; zo gaven middeleeuwse geschiedschrijvers zich geen rekenschap van het feit dat Mohammed later leefde dan Herodes. In de twaalfde eeuw kende men weliswaar de antieke gebouwen van Rome, wat blijkt uit de *Mirabilia Urbis Romae* (1143), maar de antieke gebouwen ‘were taken as given’, aldus Burke.² De middeleeuwer wist niet uit welke historische periode de gebouwen dateren die in de *Mirabilia* worden opgesomd en de anonieme auteur uit het midden van de twaalfde eeuw miste het vermogen om de architectuur die hij beschreef een plaats in het verleden te geven. Aldus het beeld dat Peter Burke gaf van het historisch bewustzijn van de middeleeuwse geschiedschrijvers. En vervolgens citeerde Burke een passage uit de *Mirabilia* die zijn stelling volledig ondersteunt.

Maar in hoofdstuk tweeëndertig van dit werk komt een passage voor waaruit blijkt dat de anonieme auteur wel degelijk enig besef van tijd had. In deze passage motiveert hij zijn geschrift met de volgende woorden: Haec et alia multa templa et palatia imperatorum, consulum, senatorum, praefectorumque tempore paganorum in hac Romana urbe fuere, sicut in

priscis annalibus legimus et oculis nostris vidimus et ab antiquis audivimus. Quantae etiam essent pulchritudinis auri et argenti, aeris et eboris pretiosorumque lapidum, scriptis ad posterum memoriam, quanto melius potuimus, reducere curavimus (deze en vele andere tempels en paleizen van keizers, consuls, senatoren en bestuurders waren er in het antieke Rome, zoals wij in oude annalen lezen en met eigen ogen zien, en hebben horen vertellen. Wij hebben er zorg voor gedragen om voor ons nageslacht zo goed mogelijk verslag te doen van de schoonheid in goud, zilver, brons en edelstenen).³

De auteur beseft wel degelijk dat de architectuur die hij beschreef uit een ver verleden dateert en hij heeft bovendien historische bronnen over die oude tijden geraadpleegd. Hij heeft ook besef van zijn eigen plaats in de tijd, want hij schrijft om het verleden voor de generaties na hem vast te leggen. Dit besef leeft ook bij andere middeleeuwse historici, zoals bij de twaalfde-eeuwse geschiedschrijfster Anna Comnena. Zij opent haar *Alexiade* (1143), dat handelt over de regering van haar vader, de Byzantijnse keizer Alexios Comnenos, met de opmerking dat de tijd een stroom is die de gebeurtenissen meesleept naar een onbekende bestemming: “De stroom van de tijd sleept alles onverbiddeijk met zich mee en stort het verleden in een diepe duisternis van vergetelheid, zowel de dingen die niet van belang waren als gebeurtenissen die het waard waren om te worden herinnerd”. Het doel van de geschiedschrijving is, zo verklaart Anna Comnena, een damop te werpen tegen de stroom van de tijd, want zo kan worden vastgehouden wat anders in de vergetelheid raakt.⁴

Een indrukwekkend begin van een volleerd geschiedschrijfster die niet vergeet te vermelden waar ze geboren is en hoe ze is opgeleid. Door dit alles over haar eigen leven mee te delen, plaatst zij zichzelf eveneens ‘in de stroom van de tijd’. Ze vertelt dat ze de dochter is van keizer Alexius en keizerin Irene en dat ze niet onbekend is met de Oud-Griekse taal en literatuur. Anna is opgevoed met de klassieken en ze moet vertrouwd zijn geweest met grote historici als Thucydides en Polybius.

Misschien vormt Anna Comnena een uitzondering op de regel van Peter Burke, maar het is waarschijnlijker dat zijn stelling niet helemaal juist is. Het is ongetwijfeld waar dat middel-

eeuwse historici een ander beeld hadden van het verleden dan de moderne historicus, maar dat verschil komt mogelijk in de eerste plaats voort uit een groot verschil in kennis. Neem nu de chronologie. De Frankische geschiedschrijver Gregorius van Tours wilde in zijn *Historiae* “op basis van de berekeningen van de kronieken en de historiën van vroegere schrijvers uit de doeken doen hoeveel jaren er zijn verstreken vanaf het begin van de wereld”.⁵ Aan het einde van zijn werk, dat hij in 594 voltooide, komt hij hierop terug en berekent dat de wereld 5792 jaar oud is. Hij voegt hieraan nog toe dat hij zijn werk in het eenentwintigste jaar na zijn bisschopswijding voltooide. Gregorius wil als historicus nauwkeurig zijn en daarom deelt hij de lezer deze jaartallen mee. Hij doet hierin niet onder voor zijn moderne vakgenoten, maar dezen kunnen zich baseren op een veel grotere kennis en hanteren daarom een andere en betere chronologie van de wereldgeschiedenis. Het verschil tussen Gregorius en een moderne historicus lijkt, waar het gaat om de chronologie, gradueel en niet principieel. De schrijver van de *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* (732), Beda Venerabilis, verklaart in de inleiding tot zijn geschiedenis, die hij in de tijd van Julius Caesar laat beginnen: “vanaf het moment waarop dit boek begint tot aan de tijd waarin het Engelse volk het Christelijk geloof aanvaardde, heb ik hoofdzakelijk gebruik gemaakt van de werken van oudere schrijvers, die op diverse plaatsten te vinden waren”. Beda verontschuldigt zich bij voorbaat voor eventuele fouten in zijn werk, want “zoals de regel in de geschiedkunde vereist, heb ik mij er eenvoudigweg op toegelegd alleen datgene voor het nageslacht aan het papier toe te vertrouwen wat algemeen werd bevestigd”.⁶

Uit deze passages blijkt dat Beda zijn geschiedverhaal in een ver verleden laat beginnen: hij put uit oude geschriften en wil zijn werk ten goede laten komen aan de volgende generaties. Beda was zich bewust van het verloop van de tijd in de geschiedenis, hij gebruikte historische bronnen en had ook besef van de plaats van zijn werk in de tijd.

De twaalfde-eeuwse geleerde John of Salisbury, die secretaris was van Thomas Becket, de aartsbisschop van Canterbury, begint zijn *Policraticus* met op te merken hoe belangrijk de literatuur voor hem is, want zonder literatuur zou het weinige dat we weten beslist in de vergetelheid raken, de vergetelheid die de vijandige en trouweloze stiefmoeder is van de herinnering (ab animo fraudatrix scientiae, inimica et infida semper memoriae noverca, oblivio). “Zouden we dan ooit”, zo vervolgt John van Salisbury, “hebben gehoord van Alexander of Caesar? Wie had ooit bewondering kunnen hebben voor de Stoïcijnen of voor de Peripatetici, als er geen schrijvers zouden zijn geweest om hen een vooraanstaande plaats in de herinnering te verschaffen (nisi eos insignirent monumenta scriptorum)?”⁷

De *Policraticus* uit 1159 behoort tot de beroemdste werken uit de middeleeuwen en als zijn lezers destijds verstoken waren van historisch besef, dan werden ze al in het eerste hoofdstuk van dit werk geconfronteerd met een beschouwing over het verstrijken van de tijd, de vergetelheid en de literatuur als middel om het verleden vast te houden in de herinne-

ring. In het vijfde hoofdstuk van boek zeven van de *Policraticus* komt een passage voor waaruit blijkt dat het begrip *anachronisme* niet onbekend was - in tegenstelling tot wat Peter Burke beweert.

In zijn bespreking van de filosofie van Plato onderbreekt John of Salisbury zijn betoog met de opmerking dat “sommige auteurs van mening waren dat Plato tijdens zijn reizen de profeet Jeremia in Egypte had ontmoet en diens profetieën had gelezen, maar uit nader onderzoek van de chronologie van de kronieken, is ons gebleken dat zij geen tijdgenoten konden zijn”.⁸ Hieruit blijkt dat John of Salisbury voldoende historisch onderlegd was om anachronismen bij andere geschiedschrijvers te onderkennen. Het is dus niet juist om te stellen dat middeleeuwse geschiedschrijvers onbekend waren met het fenomeen anachronisme.

Antieke resten

Lukas Clemens komt in zijn studie *Tempore Romanorum constructa* uit 2003 tot de conclusie dat uit het beschikbare schriftelijke bronnenmateriaal van voor 1200 een ‘Fazination’ blijkt voor antieke overblijfselen en dat deze bewondering voortkwam uit het bewustzijn dat die resten uit een vervlogen cultuurperiode dateerden (Diese Bewunderung resultiert aus dem Bewusstsein, mit Realien einer untergegangenen, in der eigenen Gegenwart nicht mehr erreichten Kulturstufe konfrontiert zu werden).⁹ Deze conclusie werpt – als ze juist is – de gehele these van Peter Burke omver: in de middeleeuwse periode bestond wel degelijk een bepaald soort historisch besef. Men kon de oudheid kennelijk als een afgesloten periode uit het verleden isoleren.

Uit verschillende bronnen die Clemens citeert blijkt dat middeleeuwse geschiedschrijvers goed in staat waren hun eigen tijd in historisch perspectief te plaatsen. Een mooi voorbeeld is te vinden in de *Gesta Hrodberti* uit de achtste eeuw. Hierin komt een passage voor waarin wordt aangekondigd dat er een nieuw klooster zal worden gebouwd in de buurt van Salzburg, waar in de Romeinse tijd prachtige huizen hadden gestaan, die in de loop van de tijd allemaal te gronde waren gegaan en onder een bos waren bedekt (iuxta fluvium Ivarum, antiquo vocabulo Iuvavensem vocatum, quo tempore Romanorum pulchra fuissent habitacula constructa, quae tunc temporis omnia dilapsa et silvis fuerant oblecta).¹⁰ Hoe de schrijver van de *Gesta Hrodberti* dit alles wist, is niet bekend, maar hij is zich bewust van de hoge ouderdom van de oudheid, want een bos ontstaat niet in enkele jaren.

De conclusie die Clemens trekt ten aanzien van het historisch bewustzijn, geldt overigens niet voor de gehele middeleeuwen. Pas vanaf ongeveer het midden van de tiende eeuw krijgen antieke overblijfselen volgens hem een vaste plaats in de Europese geschiedschrijving. Als een van de vroegste voorbeelden noemt hij de *Historia Remensis Ecclesiae* van Flooard uit 948. Hierin staat een uitgebreide bespreking van de Porta Martis in Reims, een poortgebouw uit de Romeinse tijd. Om de antieke sculptuur op de poort te kunnen duiden, zoekt Flooard naar verklaringen in de antieke literatuur die hij

kent. Met andere woorden, deze geschiedschrijver was in staat om de architectuur van de poort in de juiste historische context te plaatsen. Hetzelfde geldt voor de anonieme historicus uit de tweede helft van de elfde eeuw die wist te melden dat het aquaduct bij Metz door de Romeinse keizer Octavianus was gebouwd. Dat beweerde hij op grond van oude geschiedschrijvers (ut veterum hystoriarum testantur auctores), zo schreef hij in zijn *Vita Chrodegangi episcopi Mettensis*.¹¹

Clemens bespreekt ook de kroniek van het Stift Watten uit het laatste kwart van de elfde eeuw. Hierin wordt melding gemaakt van een Romeinse uitkijktoren aan de kust bij Boulogne-sur-Mer (pharo altissima, quae domus olim specularoria in hiberna Romanorum dicebatur, Bononiae muro contigua, ad portum oceani sita, Britanniam Deirorum insulam prospectans). In de middeleeuwen werd deze toren als vesting in gebruik genomen en stond bekend onder de naam *Tour d'Ordre*, maar de antieke oorsprong ervan bleef in herinnering, zoals blijkt uit de lokale geschiedschrijving, waarin de toren een vaste plaats had veroverd.¹²

De vraag of in de middeleeuwse intellectuele cultuur aanwijzingen zijn te vinden voor de aanwezigheid van historisch bewustzijn, van het besef dat er een verleden was, ver van de eigen tijd verwijderd, moet waarschijnlijk bevestigend worden beantwoord. In zijn recente studie *The Uses of the Past in the Early Middle Ages* concludeerde Matthew Innes: "The past was a very real presence in early medieval societies".¹³ Hij onderbouwt deze stelling aan de hand van verhalen uit de negende eeuw over Theoderic de Grote uit de zesde eeuw, zoals die werden doorgegeven in onder meer het *Hildebrandslied* (780) en door Walafrid Strabo. Deze leraar van Karel de Kale schreef in 829 een dichtwerk over het standbeeld van Theodoric, koning der Goten (493-526), dat Karel de Grote na zijn kroning tot keizer in Rome (800) uit Ravenna naar Aken had meegenomen en aldaar op het plein voor zijn paleis had laten plaatsen. In de achtste en negende eeuw was de herinnering aan de grote koning der Goten levend gebleven. Het was volgens Matthew Innes geen toeval dat kort na de plaatsing van het beeld van Theodoric in Aken, een van de geleerden aan het hof van Karel de Grote, Alcuinus uit York, op zoek ging naar een exemplaar van *De Origine Actibusque Getarum*, in 551 geschreven door Jordanes, omdat dit de enige uitgebreide bron was over de geschiedenis van de Goten en eveneens over het leven van Theoderic. De studie van Alcuinus naar het leven van de grote koning uit een ver verleden mag dan in dienst hebben gestaan van de belangstelling van een vorst voor zijn voorgangers, toch blijkt eruit dat de geschiedenis van een verdwenen koninkrijk aan het hof van Karel de Grote werd bestudeerd.¹⁴

Historisme

"De geschiedschrijvers uit de hoge middeleeuwen beschikten over een (zeer goed ontwikkeld) historisch besef", beweerde de medievist Hans-Werner Goetz in zijn bijdrage 'Zum Geschichtsbewusstsein hochmittelalterlicher Geschichtsschrei-

ber' in een bundel over historisch besef in de 'hoge' middeleeuwen (1998).¹⁵ In haar bijdrage aan deze bundel bespreekt Verena Epp de twaalfde-eeuwse dichter Walter van Châtillon, die in zijn werk de eigen tijd met de oudheid vergeleek. Uit het feit dat de dichter zijn eigen tijd beoordeelde naar de maatstaven van de oudheid, trekt Verena Epp de conclusie dat de dichter de eigen tijd in historisch perspectief kon zien. Een dergelijke vergelijking werd ook gemaakt door de dichter Hildebert van Lavardin (1056-1133), die zich na een bezoek aan Rome verwonderde over de grootsheid van de antieke architectuur en daarbij opmerkte dat de bouwmeesters van zijn eigen tijd niet in staat waren om de bouwkunst van Rome te evenaren: "Par tibi, nihil, cum sis prope tota ruina./Quam magni fueris integra, fracta doces./Longa tuos fastus etas destruxit, et arces/Cesaris et superum templa palude iacent".¹⁶ Deze dichtregels waren kennelijk direct beroemd, want ze werden al geciteerd door de Engelse geschiedschrijver William van Malmesbury in zijn *Gesta Regum Anglorum*, dat kort voor 1140 moet zijn geschreven.¹⁷

Niettemin blijft de vraag in hoeverre de middeleeuwse geschiedschrijver begrip had voor het culturele verschil tussen de eigen tijd en het verleden. Hans-Werner Goetz is van mening dat dit verschil niet werd gezien. Middeleeuwse geschiedschrijvers waren zich wel bewust van de historische chronologie, maar de gebeurtenissen uit het verleden "wurden aber nicht aus ihrer jeweiligen historischen Situation heraus beurteilt". Het ontbrak hen dus aan wat sinds het begin van de negentiende eeuw *historisme* is gaan heten. "De middeleeuwse geschiedschrijver", zo schreef Goetz in zijn bijdrage uit 1992 in het *Historische Zeitschrift*, "keek niet op een waarde vrije manier naar het verleden, maar met door zijn eigen tijd bepaalde belangstelling" (mit ganz bestimmten, zeitbedingten Interessen).¹⁸

Nu is alle geschiedschrijving in meer of mindere mate door de voorstellingswereld van de eigen tijd bepaald, wat onder meer blijkt uit het feit dat in elke periode nieuwe vragen aan het verleden worden gesteld, maar Goetz bedoelt dat voor de middeleeuwse geschiedschrijver het verleden in geen enkel opzicht anders was dan het heden. Het tijdsverloop werd wel opgemerkt en erkend, maar dat was dan ook het enige verschil tussen verleden en heden. In een bundel uit 1998, die geheel aan het historisch bewustzijn in de middeleeuwen is gewijd, stelt Goetz opnieuw: "trotz hohen Vergangenheitsbewusstseins war dem mittelalterlichen Geschichtsdanken ein Verständnis für die strukturelle Andersartigkeit und Eigenständigkeit der Epochen fremd".¹⁹ Geschiedschrijvers zagen het verleden als een spiegel voor de eigen tijd, waarbij de gebeurtenissen uit het verleden werden beoordeeld naar de maatstaven van de eigen tijd, want de waarheid was immers van God gegeven en dus tijdloos.

Als de stelling van Goetz waar is, dan geldt ze vermoedelijk ook voor latere geschiedopvattingen, want de gedachte dat het verleden een vreemd land is, wordt volgens gangbare opvattingen pas veel later ontwikkeld. "During most of history men scarcely differentiated past from present", schreef David Lowenthal in zijn boek *The Past is a Foreign Country*

(1985). Pas aan het einde van de achttiende eeuw, stelde Lowenthal, drong het besef door dat het verleden niet met de eigen tijd kan worden vergeleken. En F.R. Ankersmit beweerde in zijn boek *Denken over geschiedenis* (1986) dat “men nooit heeft betwijfeld dat met het historisme de moderne geschiedbeoefening geboren werd”. Hij legt vervolgens uit dat het historisme begon met de opvatting van de beroemde Duitse historicus Leopold von Ranke (1795-1886), volgens wie het verleden niet naar moderne maatstaven mocht worden beoordeeld, want elke historische periode zou een wereld op zichzelf vormen.²⁰

Over het ontstaan van het historisme heeft Georg G. Iggers onlangs zijn visie gegeven in de *Journal of the History of Ideas*. Friedrich Schlegel zou het begrip *historisme* in 1797 gemunt hebben en daarna zou dit begrip de historische wetenschap fundamenteel hebben veranderd. Het historisme is “the specifically modern form of historical thinking”, waarbij de historicus zich bewust is van “the uniqueness of the past as distinct from the present”.²¹

Dit beeld wordt in grote lijnen bevestigd door de uitgebreide studie van Janet Coleman, die in 1992 verscheen onder de titel *Ancient and Medieval Memories*. Ook zij stelt dat moderne historici een breuk met het verleden ervaren die historici van voor de Romantiek niet kenden. Het verleden is door die breuk onherstelbaar vreemd geworden, maar zij bestrijdt de hierboven genoemde stelling van Peter Burke (tussen 400 en 1400 bestond geen historisch besef). Er was wel historisch besef, aldus Coleman, maar niet op de manier waarop wij het tegenwoordig definiëren. En zij bestrijdt trouwens ook de stelling van Peter Burke dat tijdens de Renaissance de moderne ‘sense of history’ zou zijn ontstaan. Het verschil tussen de middeleeuwse geschiedschrijving en die van de vroegmoderne periode is volgens Janet Coleman slechts graduëel (a genre shift). Op het gebied van de historiografie en de erkenning van het verleden als een geheel andere cultuur, is het verschil tussen de middeleeuwen en de periode van de Renaissance volgens haar veel minder groot dan over het algemeen wordt aangenomen. Ter ondersteuning van haar stelling verwijst Janet Coleman naar onder anderen Flavio Biondo uit het midden van de vijftiende eeuw, die de geschiedenis van het antieke Rome uitsluitend beschreef om zijn eigen tijd een spiegel van de perfecte wereld van het Romeinse Rijk voor te houden. Biondo verschilde in dit opzicht niet van middeleeuwse historici, hoewel hij als “the first of all moderns” de geschiedenis is ingegaan. De historiografie van Biondo behoort eigenlijk nog tot de middeleeuwen, ook al behoorde hij tot de belangrijkste ontdekkers van het antieke Rome.

Janet Coleman keert zich overigens ook tegen de opvatting van Donald Kelley, die in zijn boek *Foundations of Modern Historical Scholarship* (1970) had gesteld dat de humanisten van de Renaissance als eersten oog hadden voor ‘temporal perspective and willingness to examine antiquity in its own terms’. Middeleeuwse geschiedschrijvers geloofden weliswaar in absolute waarden, maar daaruit mag volgens Janet Coleman niet worden afgeleid dat zij niet in staat waren om te erkennen dat “men lived differently in the past”.²²

Algemeen geaccepteerd lijkt de stelling dat pas ten tijde van de Romantiek, wanneer geschiedschrijvers het verleden niet meer bestuderen om hun eigen tijd een spiegel voor te houden, maar om het verleden zelf te interpreteren, een breuk in de Europese historiografie zichtbaar wordt. Maar geschiedschrijving was en is altijd een interpretatie van vroegere interpretaties. Dit laatste is zelfs haar belangrijkste taak, omdat het verleden door elke generatie opnieuw moet worden geïnterpreteerd. Dit wordt over het algemeen als een culturele plicht gezien, ook al stond de geschiedschrijving vaak in dienst van een geloof of een wereldlijk heerser. Zo kreeg Otto von Freising in 1156 de opdracht om de heldendaden van keizer Frederik Barbarossa voor het nageslacht vast te leggen in vorm van een kroniek, de *Gesta Frederici*.²³ In een dergelijk geval staat het geschiedverhaal in dienst van de opdrachtgever. Een vergelijkbare opdracht was Procopius, de geschiedschrijver van Justinianus, ook ten deel gevallen, maar hij schreef in 550 daarnaast nog een geheime geschiedenis (ἱστορία κρυφία), waarin de keizer en zijn vrouw Theodora worden afgeschilderd als infame en beestachtige wezens. Hij schreef deze geheime geschiedenis, zo verklaarde hij in de inleiding tot de *Anekdotia*, omdat het onmogelijk is “zo lang degenen die verantwoordelijk waren voor wat er is gebeurd nog in leven zijn, de ware gebeurtenissen op schrift te stellen”. Het zou zijn dood hebben betekend en wel ‘op de meest afgrijselijke manier’. Maar na hun dood voelde Procopius zich verplicht om aan het licht te brengen wat tot dan toe werd verzwegen.²⁴

De vooruitgang die de historiografie in de periode van de Romantiek boekte, was groot, maar misschien niet zó groot om te kunnen stellen dat alle geschiedschrijvers voor die tijd verstoken waren van historisch besef, in de zin dat ze het culturele verschil tussen vroeger en hun eigen tijd niet onderkenden. De Romantiek heeft de historische wetenschappen weliswaar sterk veranderd, maar daarmee nog niet het historisch bewustzijn van mensen in het algemeen. Immers nog in onze tijd zijn de meeste gelovigen ervan overtuigd dat ze oeroude heilige geschriften direct kunnen begrijpen, alsof het Woord van God niet kan verouderen.

Moderne historici gebruiken oude teksten, ook wanneer die tot de heilige geschriften worden gerekend, als bronnen voor de kennis van oude beschavingen. Gelovigen verstaan de Heilige Schrift direct, maar ze zijn daarmee nog niet verstoken van het besef dat die heilige teksten oeroud zijn. Het Woord van God is ook voor de moderne gelovige actueel, alsof de God van Abraham direct tot haar of hem spreekt. Maar de moderne gelovige kan tegelijkertijd weten dat het Oude Testament uit een ver verleden stamt, toen de wereld in vele opzichten anders was dan nu. Alleen de kern van het geloof in God valt voor de gelovigen buiten de geschiedenis: het geloof zelf is universeel en onveranderlijk, terwijl alle andere gebeurtenissen aan verandering onderhevig zijn. Zou de moderne gelovige in dit opzicht veel verschillen van zijn middeleeuwse voorganger?

Janet Coleman stelt dat middeleeuwse geschiedschrijvers wel besef van de historische tijd hadden, maar geen belangstelling

voor de 'historische context, voor het verleden als zodanig, voor 'the pastness of the past'. Het verleden werd alleen onderzocht om als voorbeeld te dienen voor de eigen tijd. Ze verduidelijkt dit aan de hand de *Metalogicus* (1159) van John of Salisbury. In dit geschrift verzette John of Salisbury zich tegen de algemeen gangbare opinie dat antieke teksten waardevoller zouden zijn dan moderne. Hij vond dat de waarheid niet alleen bij antieke schrijvers kon worden gevonden, maar ook bij moderne. Het gaat hem, aldus luidde de conclusie van Janet Coleman, om het vinden van de waarheid en hij is in het geheel niet geïnteresseerd in "archaic modes of thought", niet in de denkwereld van de mensen uit een ver verleden.

Janet Coleman staft haar stelling onder meer met een passage uit *De Miraculis* van Petrus Venerabilis uit het midden van de twaalfde eeuw. Deze abt van het benedictijnerklooster Cluny stelde in de inleiding van dit geschrift het volgende (in de vertaling van Jean Leclercq): "In fact, our times are so different from former times that, while we are perfectly informed about everything that happened five hundred or a thousand years ago, we know nothing about later events or even what has taken place in our own time". Petrus beseft weliswaar dat er een ver verleden was, dat sterk van zijn eigen tijd verschilde, maar zijn betoog was uitsluitend bedoeld om te ontdekken wat Gods hand in zijn eigen tijd had verricht.

De conclusie van Janet Coleman luidt dan ook dat er in de twaalfde eeuw weliswaar een zekere opleving van historisch bewustzijn is waar te nemen, maar ze voegt eraan toe dat de geschiedschrijvers van die tijd "saw no purpose in elaborating on the pastness of the past unless some moral, exemplary and universal aspect of that past could be interpreted for some use in the present".²⁵

Het verleden was alleen interessant voor zover het van nut kon zijn voor het heden. Voor John van Salisbury was het verleden alleen dan van belang wanneer het hem iets kon leren over de waarheid, want de waarheid is universeel. De waarheid verandert niet onder invloed van de tijd en wat wel door de tijd verandert, behoort niet tot het domein van de waarheid en is dus niet van belang om gememoreerd te worden. Janet Coleman is – na de bestudering van een groot aantal geschiedschrijvers uit de middeleeuwen – tot de conclusie gekomen dat er weinig twijfel over kan bestaan "that during both the Renaissance and the middle ages, the past was only significant with regards to its interpretation, its present intelligibility".²⁶ Het verleden was dus alleen van belang voor zover het iets zou kunnen leren over het heden.

Deze middeleeuwse vorm van geschiedschrijving is volgens Janet Coleman lang blijven bestaan, zelfs tot ver "into the eighteenth century". Pas met het historisme ontstond, zoals al opgemerkt, een vorm van geschiedschrijving waarin het verleden zelf aan bod kwam. Aan deze stelling valt misschien moeilijk te tornen, maar het kan aan de andere kant ook nauwelijks worden ontkent dat ook na de opkomst van het historisme er geschiedschrijvers zijn geweest die het verleden in dienst hebben gesteld van wat zij als de waarheid beschouwden. Ideologisch gekleurde geschiedschrijving is van alle tijden en geschiedschrijvers die wel rekening hielden met de 'pastness

of the past', kunnen ook gedreven zijn geweest door 'hogere doelen', bijvoorbeeld door het historisch materialisme. Deze overwegingen zijn niet bedoeld om de conclusies van Janet Coleman te ondergraven, maar wel om de breuk in de historiografie, die door het historisme werd veroorzaakt, te relativiseren. Geschiedschrijving was en zal altijd een constructie blijven, een voorstelling van zaken die uitsluitend wordt bepaald door de vragen en antwoorden van de geschiedschrijver. Men kent het verleden alleen maar door middel van een interpretatie, en die is altijd voorlopig. Als alle interpretaties voorlopig zijn, wat is dan nog de zin van de geschiedschrijving? Ze is een reis naar een vreemd land met het doel zich een idee te vormen over het leven van die vreemden en dan te bedenken hoe je zelf ook zo had kunnen zijn. Je ondervraagt de vreemdeling uit nieuwsgierigheid naar zijn commentaar op iets dat je zelf problematisch vindt, want het heeft geen zin om naar de bekende weg te vragen. In de middeleeuwen zochten geschiedschrijvers naar wat universeel geldig was teneinde hun lezers de les te lezen, moderne historici vragen naar achtergronden, maar ze zijn vaak ook op zoek naar een bepaalde waarheid, al was het maar om bestaande interpretaties door betere te vervangen. Yung Chang en Jon Halliday publiceerden in 2005 een nieuw studie over de Chinese dictator Mao Tse-tung en kozen als ondertitel *The Unknown Story*. Ook zij willen een betere interpretatie geven van een heerser die nog niet zo lang geleden door sommige westerse intellectuelen werd bewierookt. Daarom begint hun boek met de mededeling dat Mao "was responsible for well over 70 million deaths in peacetime, more than any other twentieth-century leader".

Herodotus

Het is volgens de meeste hier genoemde moderne geschiedkundigen waarschijnlijk dat het verleden pas na de Romantiek werd bestudeerd om het verleden zelf. Waren de geschiedschrijvers sinds de tijd van Karel de Grote de beroemde historici uit de oudheid volledig uit het oog verloren? Kenden ze zelfs Herodotus niet meer, de geschiedschrijver uit de vijfde eeuw voor onze jaartelling, die door Cicero de *pater historiae* was genoemd? Herodotus mag dan al in de oudheid veel kritiek hebben gekregen, hij was en bleef het grote voorbeeld voor geschiedschrijvers, zelfs nog – als we Arnaldo Momigliano mogen geloven – tot aan het einde van de tweede eeuw na Christus. Daarna raakt zijn werk en dat van andere grote historici uit de oudheid in vergetelheid.²⁷ Herodotus bestudeerde het verleden juist wel om het verleden zelf en hij was zich volledig bewust van het verschil tussen zijn eigen cultuur en die van het verleden. Dit blijkt onder meer uit zijn beschrijving van de geschiedenis van Egypte. Neem nu de passage over het mysteriespel van Osiris. Volgens Herodotus was dit mysteriespel uit Egypte naar de Peloponnesos overgebracht door de dochters van Danaos, maar later, "na de Dorische volksverhuizing is het hele ritueel op de Peloponnesos in onbruik geraakt. Alleen bij de Arkadiërs die niet door de indringers van hun nederzettingen zijn verdreven, is het blijven bestaan".²⁸

Gefingeerd portret van Herodotus uit de Kroniek van Neurenberg (1493)

Of deze gang van zaken in het licht van de modernste onderzoekingen nu juist is of niet, een feit is dat Herodotus een fenomeen beschrijft dat typisch was voor de Egyptische cultuur. Bovendien is hij aan de weet gekomen dat het mysteriepel later werd overgenomen door de Grieken en dat het vervolgens ook weer verdween door bepaalde maatschappelijke veranderingen, te weten de Dorische volksverhuizing. En hij voegt hieraan nog toe dat het mysteriepel alleen nog bij een volk bestaat dat niet door de volksverhuizing werd verdreven. De manier waarop Herodotus zulke culturele verschijnselen in hun historische context probeert te interpreteren, lijkt niet wezenlijk te verschillen van de moderne geschiedschrijving. Hoe is het mogelijk geweest dat de geschiedschrijvers van de middeleeuwen deze specifieke intellectuele erfenis van de klassieke oudheid zo verwaarloosd hebben? Als de breuk met de klassieke oudheid in dit opzicht zo groot was, dan is er misschien toch enige reden om de middeleeuwen *duister* te blijven noemen.

Noten

- ¹ Eric Hobsbawm, *On History*, London 1997, 10.
- ² Peter Burke, *The Renaissance Sense of the Past*, London 1969, 2.
- ³ Roberto Valentini en Giuseppe Zucchetti, *Codice Topografico della Città di Roma*, III, Rome 1940-1953 (drie delen), II, 1946, 65.
- ⁴ Anna Comnena, *Alexiadis*, Libri XV, Bonn 1839, 3 (Griekse tekst); Anna Comnena, *Alexiad* (1143), Penguin Books 1969, 17.
- ⁵ Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* (Gregorius van Tours, *Historiën*), Amsterdam 1994, 139.
- ⁶ Bede, *The Ecclesiastical History of the English People*, New York, 1968, 4 en 5.
- ⁷ Murray F. Markland (ed.), John of Salisbury, *Policraticus*, New York 1979, 2; K.S.B. Keats-Rohan (ed.), Ioannis Saresberiensis, *Policraticus*, Turnhout 1993, 21.
- ⁸ John of Salisbury 1979, 103.
- ⁹ Lukas Clemens, *Tempore Romanorum constructa. Zur Nutzung und Wahrnehmung antiker Überreste nördlich der Alpen während des Mittelalters*, Stuttgart 2003, 430 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 50).
- ¹⁰ Clemens 2003, 260.
- ¹¹ Clemens 2003, 336.
- ¹² Clemens 2003, 364.
- ¹³ Yitzhak Hen & Matthew Innes, *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, Cambridge 2000, 1.
- ¹⁴ Matthew Innes, 'Teutons or Trojans? The Carolingians and the Germanic past', in: Hen & Innes 2000, 227-249, 242.
- ¹⁵ Hans-Werner Goetz, *Hochmittelalterliches Geschichtsbewusstsein im Spiegel nichthistoriographischer Quellen*, Berlin 1998, 56.
- ¹⁶ Verena Epp, 'Sicht der Antike und Gegenwartsbewusstsein in der mittelalterlichen Dichtung des 11./12. Jahrhunderts', in: Hans-Werner Goetz, *Geschichtsbewusstsein*, 1998, 295-316, 302 en Peter von Moos, *Hiltebert von Lavardin 1056-1133: Humanitas an der Schwelle des höfischen Zeitalters*, Stuttgart 1965, 353.
- ¹⁷ Roberto Valentini, *Codice Topografico*, II, 1942, 138.
- ¹⁸ Hans-Werner Goetz, 'Die Gegenwart der Vergangenheit im früh- und hochmittelalterlichen Geschichtsbewusstsein', *Historische Zeitschrift* (1992), 61-97, 72 en 78.
- ¹⁹ Goetz 1998, 60.
- ²⁰ F. R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen 1986, 174.
- ²¹ Georg G. Iggers, 'Historicism: the History and Meaning of the Term', *Journal of the History of Ideas* 56 (1995), 129-152, 146.
- ²² Janet Coleman, *Ancient and Medieval Memories. Studies in the reconstruction of the past*, Cambridge 1992, 558-599.
- ²³ Otto von Freising, *Gesta Frederici seu rectius Cronica. Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica*, Berlin 1965.
- ²⁴ Procopius, *The Secret History*, Penguin Books 1966, 37 (vertaald door G.A. Williamson).
- ²⁵ Coleman 1992, 299.
- ²⁶ Coleman 1992, 558.
- ²⁷ Arnaldo Momigliano, 'Die Stellung Herodots in der Geschichte der Historiographie', in: Walter Marg, *Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965, 137-156, 146.
- ²⁸ Herodotus, *Het verslag van mijn onderzoek*, Nijmegen 1995, 205 (Nederlandse vertaling door Hein L. van Dolen).